

بسم الله الرحمن الرحيم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان

ساختارها و درون مایه های آثار اسماعیل فصیح

از:

رقیه شعبانی

استاد راهنما:

دکتر علی تسلیمی

استاد مشاور:

دکتر محمد علی خزانة دار لو

شهریور ۸۶

۱۰۴۷۸۱

کتابخانه ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی
تاسیس ۱۳۵۷

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۷

به نام خدا

تقدیم به :

مادری مهربان و دلسوز آنکه زحماتش غیر قابل جبران است .

پدرم عزیز و بزرگوارم

همسرم که در این زمینه مرا یاری کردند .

تقدیر و تشکر :

هر چند کوشیده‌ام در طی سه ترم نهایت تلاشم را جهت پیشبرد کارم انجام دهم امیدوارم پایان‌نامه‌ام مورد توجه دانش‌پژوهان و دانشجویان محترم قرار گیرد. در اینجا جا دارد از زحمات بی‌دریغ استاد راهنمایم جناب آقای دکتر تسلیمی که بی‌نهایت در راهنمایی اینجانب زحمت کشیدند، استاد مشاور و جناب آقای دکتر خزانه‌دار لو و مدیر گروه محترم و سایر اساتید زبان و ادبیات فارسی نهایت تشکر و تقدیر را به عمل آورم.

همچنین از همسر جانناز قطع عضو که با وجود مشکلات جسمی بی‌نهایت کمکم نمود و آرامش فکریم را ایجاد کرد و فرزند کوچکم امیرمحمد که به دنیا آمدنش مصادف بود با نوشتن پایان‌نامه‌ام که در انجام وظایف مادری در حقش قصور شد، عذرخواهی کرده و در کل از زحمات همه شما بی‌نهایت سپاسگزارم.

« فهرست مطالب »

صفحه

عنوان مطالب

ب	تقدیم نامه
ت	تقدیر و تشکر
ح	چکیده فارسی
خ	چکیده انگلیسی
۱	مقدمه (خاستگاه داستان‌نویسی ایران)
۳	۱- رمان‌های تاریخی
۳	۲- رمان اجتماعی
۴	نخستین داستان‌های کوتاه
۵	روایات شهری (جوامع شهری)
	فصل اول
۷	۱-۱- اسماعیل فصیح یکی از نویسندگان معاصر
۱۰	۲-۱- وقایع نگاری و تاریخ
۱۱	۳-۱- تحول در فرم رئالیستی
۱۲	۴-۱- خلاصه اسیر زمان
۲۵	۵-۱- خلاصه رمان درد سیاوش
۲۹	۶-۱- خلاصه رمان شهباز و جغدان
۳۴	۷-۱- مهاجرت
۳۵	۸-۱- خلاصه رمان ثریا در اغماء

- ۹-۱- ادبیات اقلیمی جنوب ۴۰
- ۱۰-۱- رمان به منزله سرگذشت نسل ۴۱
- ۱۱-۱- خلاصه رمان شراب خام ۴۵
- ۱۲-۱- دل کور ۵۱
- ۱۳-۱- ادبیات و جنگ ۶۰
- ۱۴-۱- خلاصه رمان لاله بر افروخت ۶۵
- ۱۵-۱- خلاصه طشت خون ۷۱
- ۱۶-۱- خلاصه رمان عشق و مرگ ۷۴
- ۱۷-۱- خلاصه گردابی چنین هائل ۷۵
- ۱۸-۱- خلاصه داستانها ۷۷
- ۱-۱۸-۱- دیدار در هند (آزادی عمو مسعود) ۷۷
- ۲-۱۸-۱- دیدار در هند (زیگورات ا زیگورات ا) ۷۸
- ۳-۱۸-۱- دیدار در هند (مرگ اریاب حسن) ۷۹
- ۴-۱۸-۱- دیدار در هند (راز مرگ یوسف آریان) ۸۰
- ۵-۱۸-۱- دیدار در هند (آخرین سروش) ۸۱
- ۶-۱۸-۱- دیدار در هند (نامه ای با خون) ۸۲
- ۷-۱۸-۱- دیدار در هند (ملک تاج) ۸۴
- ۸-۱۸-۱- دیدار در هند (گل مریم : دختر قاجار) ۸۵
- ۹-۱۸-۱- دیدار در هند (یک فیلمنامه خیلی ایرانی) ۸۶
- ۱۰-۱۸-۱- دیدار در هند (داستان بدبختی نجیب) ۸۷
- ۱۱-۱۸-۱- گزیده داستانها (یک زندگی خاک شده) ۸۹
- ۱۲-۱۸-۱- گزیده داستانها (عقد) ۹۰

- ۱۳-۱۸-۱-گزیده داستانها (خواب) ۹۱
- ۱۴-۱۸-۱-گزیده داستانها (شهرک) ۹۲
- ۱۵-۱۸-۱-گزیده داستانها (تولد) ۹۳
- ۱۶-۱۸-۱-گزیده داستانها (عشق) ۹۴
- ۱۹-۱-داستان نویسان مدرنیست ۹۵

فصل دوم

- ۱-۲- عنصر عرفان و اخلاق ۹۸
- ۲-۲- عنصر روانشناسی (خودکشی) ۱۰۹
- ۳-۲- عنصر اجتماعی و خانوادگی ۱۱۴
- ۴-۲- عناصر تاریخی ۱۱۸
- ۵-۲- عناصر مشترک ۱۲۲
- ۶-۲- خصوصیات نثر و درون مایه های فصیح ۱۲۹
- ۷-۲- فهرست منابع و مأخذ ۱۳۹

ساختارها و درون مایه های آثار اسماعیل فصیح
رقیه شعبانی

این پایان نامه به بررسی درون مایه ها و ساختارهای آثار اسماعیل فصیح می پردازد و دارای دو فصل است :

فصل اول خلاصه و تحلیل رمان ها و داستان ها و بیان شرایط آنها را شامل می شود .

فصل دوم عناصر اجتماعی ، تاریخی ، روانشناختی و عرفانی - اخلاقی را با مشاهده مثال ها معرفی می کند .

رمان هایش معمولاً روایتی است از خانواده و شخصیت خانواده آریان که به آرزوهای مادی و معنوی خود نمی رسند .

در آثار اسماعیل فصیح بجز رگه های ناتورالیستی با رئالیسم که گاهی به سورئال روی دارند مواجه می شویم .

از رمان های پلیسی غرب تأثیر می گیرد و از اشعار حافظ خواجه نصیر و مولوی برای اشاره به مضامین عرفانی یاری می جوید .
نوعی از عرفان مسیحی و مهرورزی نسبت به آدم های بد طینت در آثار او ملاحظه می گردد .

Abstract

Structure and themes of the works of Esmail fasih Roghayeh shabani

This thesis has surveyed constructions and structures of Esmaeel Fasih's works and has included two chapters:

First chapter is consist of summary and analysis of novels and stories and it explain, and second chapter is about elements of social, historical, psychologism and morality they have presented by examples.

His novels are usually narrative and they have narrated Aryan's family and their characters that they hasn't found their material and spritual wishes. In Esmaeel Fasih's works except origion Naturalisty with Realism Sometimes encounter with suralism that impressd west police's novels and poems Hafez, Khajeh Nasir and Moulavi has pointed and indication to contents gnosticisim.

A kind of Christian gnosticisim has observed in his work that has related to bad nature man.

Key word : Esmail fasih . works . Theme . structure.

اندیشه‌های اسطوره‌ای - عاطفی (به افسانه غیرت‌ها و حسدهای زندگی زناشویی) با وجود پدر محوری بودنش، پایدارتر کرده که با هجوم زندگی شهری به جامعه ایرانی، همراه با جاه‌طلبی‌ها و سوداگری اقتصادی و امور جنسی و گاهی فقر، پاشیده و ناپایدار می‌شود.^۱

^۱ گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران داستان - تسلیمی، علی، ص ۱۷۸

اکثراً نامستقیم به مفاسد اجتماعی و اداری برمی‌خوریم، اما این مفاسد در آثار ابوالقاسم پاینده چون دفاع از ملانصرالدین (۱۳۴۷) و آثار ابوالقاسم پرتو اعظم، نظیر مجموعه آدم‌های ما (۱۳۲۷) و خدیش (۱۳۵۵) فراوان و مستقیم به چشم می‌خورند. نیما یوشیج (۱۲۷۴-۱۳۳۸) در مرقد آقا (۱۳۰۹) چون شعرش به تصویرگری‌های زیبای مناطق شمال و گیلان روی می‌آورد.^۱

روایات شهری (جوامع شهری)

شهر، مانند کشوری است فشرده که در آن همه مناسک و رسوم و سنت‌ها به صورت انفجاری و مزاحم یکجا جمع شده‌اند ولی بیگانگی انسان‌ها نسبت به هم، دامنه مزاحمت‌ها و نیز نظارت‌ها را می‌کاهد. داستان‌هایی که درباره روستا و شهر نوشته شده‌اند، همزمان‌اند. چون دغدغه‌های گریز از شهر به روستا را فراوان در آثار دهه چهل پنجاه شاهد بوده‌ایم. زندگی مصرفی کارگران و کارمندان شهری همان لایه رویی تمدن غربی در ایران است که از درون پوسیده است و سرانجام آنها را از همین شهر، سرخورده و متواری می‌کند.

روایات شهری شامل داستان‌هایی است درباره زندگی شهرنشینان، ماشین‌ساز، مصرف‌زدگی، ولگردی‌ها و مفاسد شهری و آشفته‌گی و ناپایداری زندگی خانوادگی و اجتماعی کارمندان و روشنفکران و پوچی و جنون آنان.

خانواده را نهاد اجتماعی کوچکی دانسته‌اند. در جوامعی که انتظار می‌رود نهاد خانوادگی‌اش بهتر استحکام داشته باشد، اصل ازدواج و جنسیت و ممنوعیت‌هایی که در پی آن است، مسأله‌ای است محوری. نهاد اجتماعی خانواده، می‌تواند همه عناصر و نیز مفاسد جامعه را در خود نشان دهد. ساخت پدر - مذهب، کهنگی، اسطوره‌گرایی، خیالبافی و نیز چند زنی؛ از خانواده سرچشمه می‌گیرد (اگرچه بعدها این ساختار اجتماعی است که چنین شیوه‌هایی را بر خانواده تحمیل می‌کند). مثلاً پدرسالاری در خانواده‌ها، عنصر غالب و مسلطی از حضور مردان در جامعه ایجاد می‌کند که در یک نظر، به صورت نمای کلی و جامعی از پدرسالاری جلوه می‌کند. در نتیجه حکومت نیز مردمدار می‌شود. جامعه ایرانی که در آن مذهب حرف نخست را می‌زند، پدر را بر صدر می‌نشانند. از سویی، اسطوره‌ها در زندگی خانوادگی حکومت می‌کنند. تأثیر بخت و قسمت در زندگی و ازدواج و نامزدی‌هایی که از بدو نوزادی صورت می‌گیرد، ناشی از بینش‌های جبری - اساطیری و به گونه‌ای همکاری انسان با تقدیر است. همچنین است موجه‌تر بودن همسر اول نسبت به همسر دوم و موجه‌تر بودن همسر دوم در صورت طلاق دادن همسر اول. زندگی اجتماعی ایران را چنین

^۱. گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران داستان - تسلیمی، علی، ص ۴۳ الی ۵۳

دزد (۱۳۳۴) از محمود دژکام و تاوان عشق، همیشه با تو از فهیمه رحیمی و خوشبختی دوزیست (۱۳۷۷) از نسیرین ثامنی و....

داستان‌های نخستین

درباره نخستین داستان‌های کوتاه، حرف‌های متفاوت زده‌اند که از جمله علی عمو^۱، دهخدا، کریم کشاورز و جمال‌زاده را از آنها برشمرده‌اند.

در مشخصه‌های داستان‌های نخست، جز طنزهای اجتماعی، سیاسی، اداری، ضدخرافی با لحنی سطحی و شیرین به عنوان عنصر مسلط، به عناصر عامیانه‌تر و زبان ساده‌تر برمی‌خوریم. البته زبان عامیانه و ساده تا حدی دستخوش مشکلات مخصوص خود است و چه بسا برای عوام نیز زبان نوکلاسیک و رمانتیک رمان‌های اولیه آسان‌تر از این زبان باشد، ولی زبان داستان‌های کوتاه اولیه، واقعی‌تر از آن است.

مجموعاً، داستان‌های نخستین واقع‌گراتر و رمان‌های اولیه رمانتیستی‌ترند. ساده‌انگاره‌ای داستان‌های نخست را از سال ۱۳۰۰ تا حدود ۱۳۱۰ می‌توان تحمل کرد. برخی از داستان‌های جمال‌زاده و تقریباً تمامی آثار ابوالقاسم پاینده و ابوالقاسم پرتو اعظم این گونه‌اند. موضوع‌هایی چون مفاسد اجتماعی و اداری، اگر در فرمی تازه پی ریخته نشوند، تکراری و خسته‌کننده می‌گردند.

از مشخصه‌های دیگر این داستان‌ها روایت روستا، تصاویر زیبای آن و زندگی کهنه مردمان روستایی است که خود مقدمه‌ای برای روایات روستایی پیشرفته است. اما، نیما در این میانه از همین آغاز، داستان‌های پیشرفته‌تری نوشته است.

محمد علی جمال‌زاده از آثار او می‌توان مجموعه داستان‌های کوتاه یکی بود یکی نبود را نام برد و رمان‌های دارالمجانین، قلشن دیوان، صحرای محشر و... را نام برد. جمال‌زاده را باید در داستان‌های کوتاهش آن هم در بهترین اثرش «یکی بود یکی نبود» و نیز چند داستان کوتا دیگرش، ساخت.

دیگر از نویسندگان رسول پرویزی (۱۲۹۸-۱۳۶۵)، سناتور زمان شاه، مجموعه شلوارهای وصله‌دار (۱۳۳۶) را با طنزهای پنهان‌تر اجتماعی و حسرت گذشته نگاشت. لولی سرمست (۱۳۴۶) نیز از اوست. در آثار پرویزی به طور پراکنده و

^۱ داستان واره هایش در نشریه گیلانی خیر الکلام در سال ۱۲۸۸-۱۲۸۹ شمسی، انتشار می‌یافت.

طبقات درمانده و آمال بشری و امیال جوانی بود. تفاوت شهر و روستا و نیز گذشته و حال، چندان بود که جنون‌آمیز می‌نمود. عدم حرکت تدریجی و آزادی‌های ناگهانی باعث افسارگسیختگی‌های بی‌اندازه می‌شد. داستان‌های پلیسی، جنایی، عشقی و لابلای گریانه، آینه این شرایطاند.

رمان‌های اولیه به دو دسته تاریخی و اجتماعی تقسیم شده‌اند:

۱- رمان‌های تاریخی

محمد باقر خسروی، رمان سه جلدی شمس و طغرا (۱۲۸۸-۱۲۸۹)، را نوشت. از رمان‌های معروف دیگر عبارتند از: رمان عشق و سلطنت یا فتوحات کورش کبیر (۱۲۹۸) از شیخ موسی، داستان باستان یا سرگذشت کورش و سرگذشت شمس‌الدین و قمر از میرزا حسن‌خان بدیع و رمان سلحشور (۱۳۱۲) از عبدالحسین صنعتی‌زاد.

رمان‌های تاریخی متأخر از این قرارند. عشق و انتقام از ابراهیم مدرس (۱۲۹۷-۱۳۶۸)، رمان قران (۱۳۳۲) درباره کریم‌خان زند و رمان ده نفر قزلباش از حسین مسرور، شاعر معروف و ...

۲- رمان اجتماعی

مرتضی مشفق کاظمی (۱۲۸۱-۱۳۵۶) نخستین رمان اجتماعی را بنام تهران مخوف (۱۳۰۱) نوشت. از رمان‌های مشهور دیگر روزگار سیاه (۱۳۰۳) از عباس خلیلی، شهرناز (۱۳۰۵) از یحیی دولت‌آبادی، هما (۱۳۰۷)، پریچهر (۱۳۰۹) و زیبا (۱۳۰۹) از محمد حجازی، او مجموعه داستان‌های کوتاهی نیز دارد که حدوداً ۱۰۰ داستان کتاب آینه (۱۳۱۲) را با همان ساخت رمانتیک رمان، تشکیل می‌دهد.

محمد مسعود قمی (۱۲۸۴-۱۳۲۶)، فارغ‌التحصیل از بلژیک و مدیر روزنامه معروف مرد امروز، به خاطر لحن صریح و افشاگرانه‌اش جان باخت. در آثار او به صراحت، فساد اجتماعی، اداری و اخلاقی مردم به ویژه جوانان انعکاس می‌یابد. رمان‌های تفریحات شب (۱۳۱۱)، تلاش معاش (۱۳۱۲)، اشرف مخلوقات (۱۳۱۳)، از این دست‌اند. از دیگر آثار، من هم گریه کردم (۱۳۱۱) از جهانگیر جلیلی، مجموعه داستان فتنه (۱۳۲۲)، جادو (۱۳۳۰) و هندو از علی دشتی و رمان‌های عشقی و سیاسی فرنگیس و نیمه راه بهشت از سعید نفیسی، رمان افسانه و افسون از محمد علی اسلامی ندوشن و رمان خاطرات یک

طنز دهخدا نخستین گامی بود در تحول زبان داستان و نثر جدید فارسی که نشان داد طنز می‌تواند گستره بیشتری را در آثار مکتوب به خود اختصاص دهد. همچنین بیشترین توجه نویسندگان مشهوری چون هدایت، و گاه بهرام صادقی و تقریباً همه داستان‌نویسان را به خود جلب کند، و حتی به منزله یک نوع ادبی از جانب «گل‌آقا» و گاه سید ابراهیم نبوی (بافلزی مدرن) تداوم یابد.

رمان‌های اولیه (شمس و طغرا، تهران مخوف، زیبا و مانند آنها)، همزمان با داستان‌های کوتاه (یکی بود یکی نبود و آثار دیگر) بلکه بیش از آن نوشته شده‌اند؛ در حالی که داستان کوتاه از جهت حضور مایه‌های فراوان طنز موفق‌تر بوده است (صرف‌نظر از این که بهتر می‌نمود که داستان، طفولیت خود را از داستان کوتاه آغاز می‌کرد).

رمانس و داستان‌های کهن (چون شیخ صنعان، خسرو و شیرین، داراب‌نامه، امیرارسلان نامدار و...) و رمان واره‌های طالبوف و مراغهای همراه با رمان‌های اروپایی (چون بینوایان از هوگو و سه تفنگدار از دوما) بر رمان‌های اولیه تأثیر گذاشت.

رمان‌های اولیه، لحن جدی رمان‌وارهای طالبوف و مراغهای را از کف می‌نهد و آشکارا از وضعیت سیاسی و اجتماعی انتقاد می‌کند. اگر طنز در آنها دیده شود، به عنوان یک عنصر غالب (مانند داستان‌های کوتاه اولیه) نیست. از مشخصه‌های رمان‌های اولیه، غیرعمقی بودن رمان‌ها یعنی سادگی و سطحی بودن آنهاست که هنوز رنگ رمانس‌های قدیمی را دارند. رمانس‌های این دوره، ترجیحاً رمانتیک و عاشقانه‌اند. حتی رمان‌های تاریخی از جلوه‌های رنگین عاشقی کم ندارند. لازمه آن هم تصاحب در واقعیت و برجسته‌سازی عناصر عاشقانه در وقایع تاریخی است. در رمان‌های تاریخی، رخداد‌های انبوهی از نظر به دور داشته می‌شود. داستان‌های رمانتیک نیازمند یک لحن هنری‌اند، اما لحن رمان‌های رمانتیک اولیه، بیشتر ادبی - سنتی و نوکلاسیک است. اگر شخصیت و نگاه نویسنده، ادبی و سنتی باشد، زبان و سبک او، رمانتیسیم را به گذشته‌های پیشتر از دوران خود خواهد برد. از مشخصه‌های دیگر این رمانس‌هاست: تلاش در زنده کردن عظمت‌های باستانی و پیش از اسلام ایران (به خصوص در رمان‌های تاریخی) و مبارزه با مفاسد اجتماعی، سیاسی و اداری روزگار اخیر و زورگویی‌های بیگانگان و درباریان داخلی.

این مفاسد در مرحله عبور جامعه از ساختار روستایی به ساختار نیمه شهری در شهرهای بزرگ خصوصاً تهران تشدید می‌شد. در آن ایام، حرکتی انفجاری و آنی صورت گرفت که به گذشته پشت پا می‌زد. گذشته‌ای که بسیار سرکوب‌گر

خاستگاه داستان‌نویسی ایران

انقلاب مشروطه بر نثر معاصر اثر نهاده است. این انقلاب خود عللی داشت که از جمله آنها می‌توان دخالت علنی و غیرعلنی بیگانگان در ایران از جهات مختلف نظامی، اقتصادی، سیاسی، حقوقی، ستم حکام به مردم، آشنا شدن ایرانیان با کشورهای پیشرفته غربی به همت عباس میرزا از طریق اعزام محصل به اروپا، تأسیس دارالفنون توسط امیرکبیر، و ایجاد چاپخانه و انتشار روزنامه‌هایی چون کاغذ اخبار را برشمرد.

نویسندگانی که در این دوره با آثار خارجی آشنا بودند، به ترجمه آنها و نیز نوشتن آثار داستانی و نمایشی فارسی روی آوردند. این آشنایی‌ها با اقامت نوگرایان در سرزمین‌های ففقا، استانبول و کشورهای اروپایی دامنه بیشتری می‌گرفت.

از میان نویسندگانی که هم از نهضت مشروطه و هم در ادبیات داستانی و نمایشی و نثر جدید مؤثر بودند، می‌توان میرزا آقاخان کرمانی، میرزا فتحعلی آخوندزاده و عبدالرحیم طالبوف را برشمرد. در این میان طالبوف و مراغه‌ای در ایجاد ادبیات داستانی جدید و دوری جستن از رمانس‌ها و داستان‌های سنتی - که آخرین‌شان امیرارسلان نامدار است - بیش از دیگران سهم داشتند.

طالبوف صاحب رمان‌وارهای مسالک المحسنین، سفینه طالبی یا کتاب احمد و حاج زین‌العابدین مراغه‌ای صاحب سیاحتنامه ابراهیم بیگ و علی‌اکبر دهخدا که داستان‌وارهایی به طنز و در انتقاد از شرایط موجود اجتماعی و سیاسی می‌نوشت که خود حادثه‌ای در نثر، ادبیات و داستان‌نویسی ایران به شمار می‌رود. این حادثه مهم چرند و پرند بود. نثر دهخدا پلی است میان قصه‌نویسی و روزنامه‌نویسی، رد پای طنز او را در داستان‌های جمالزاده، هدایت و دیگران می‌توان یافت البته طنز تلخ او بر هدایت و طنز شیرین او بر جمالزاده اثر گذاشت. داستان کوتاه «فندرون» حکایت از تسلط وی بر داستان‌نویسی دارد و او را به عنوان یکی از پیشروان داستان ایرانی می‌شناسند.^۱

^۱. گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران داستان - تسلیمی، علی، تهران، اختران ص ۱۴

فصل اول

اسماعیل فصیح یکی از نویسندگان بزرگ معاصر

اسماعیل فصیح (متولد ۱۳۱۳، در تهران)، تحصیلات عالی خود را در آمریکا گذراند و در ایران از سال ۱۳۴۲ در شرکت ملی نفت جنوب ایران به کار پرداخت و در سال ۱۳۵۹ به سمت استادیار دانشکده نفت آبادان بازنشسته و در تهران ساکن شد. ترجمه‌هایی دارد که برخی در مجموعه استادان داستان گرد آمده‌اند. مجموعه داستان‌های خاک آشنا (۱۳۴۹)، دیدار در هند (۱۳۵۳)، عقد و داستان‌های دیگر (۱۳۵۷)، نمادهای دشت مشوش (۱۳۶۹) و رمان‌های شراب خام (۱۳۴۷)، دل کور (۱۳۵۲)، ثریا در اغما (۱۳۶۳)، زمستان ۶۲ (۱۳۶۶)، شهباز و جغد (۱۳۶۹)، فرار فروهر (۱۳۷۲)، باده کهن (۱۳۷۳) و پناه بر حافظ (۱۳۷۶) داستانی بلند با تفأل‌هایی بر اشعار حافظ) و ترجمه‌ها شامل: وضعیت آخر، بازی‌ها، ماندن در وضعیت آخر، استادان داستان، رستم نامه، خودشناسی به روش یونگ، تحلیل رفتار متقابل در روان‌درمانی از آثار او هستند.

درون‌مایه داستاتی فصیح اکثراً خانوادگی و اجتماعی است. اعضای خانواده‌های داستان‌هایش (خانواده آریان‌ها) معمولاً به آرزوهای مادی و یا معنوی (علمی، نویسندگی و...) نمی‌رسند. تغییر در آدم‌های داستان‌هایش به شیوه ناتورالیستی - ممکن نیست. بجز رگه‌های ناتورالیستی، در این آثار، با رئالیسم نیز مواجه می‌شویم که گاهی به سورئال و عالم خیال‌روی دارند. داستان‌های کوتاه او از لحاظ کمیت و کیفیت در اندازه رمان‌هایش نیست.

نوعی عرفان و امید در داستان‌هایش به چشم می‌خورد که او را از دیگران متمایز می‌کند. در این آثار نوعی دوستی و حتی مهرورزی نسبت به آدم‌های بدخواه و بدطینت توصیه می‌شود. دغدغه عناصر صنعت‌های کلاسیک داستان را در آثار فصیح از جمله اوج و پایان‌بندی آن می‌توان مشاهده کرد.

دل کور (۱۳۵۲)، مشهورترین رمان او در خصوص دوران کودتاست. رمان، خاطره‌وار، بک شبه از خاطر دکتر صادق آریان می‌تراود. او فرزند کوب خانم و ارباب حسن آریان است و در آمریکا مدرک پزشکی گرفته. خاطرات او از چهار سالگی بازگو می‌شود. ماجرا مربوط می‌شود به محله‌ای قدیمی بنام «درخونگاه». مادر، زنی است مهربان و پرتلاش، ارباب حسن آریان هم آدمی است منصف و مرفه. این خانواده پرجمعیت است، بجز چند دختر، پسرانی دارد که هر کدام تیپ جداگانه‌ای دارند. مختار آدمی فاسد، کودن، قلدر و خرده بورژوازی آینده و نماینده تیپ قدرت‌طلب و فاسد اجتماعی است. علی شخصی خودخواه است و از کارمندی گریزان، ولی بعد از کودتا از کارمندان عالی‌رتبه می‌شود که نماینده تیپ دیوان سالار و بوروکراسی حاکم است.

رسول در برابر آنان چهره مهرطلب عارف پیشه‌ای است. بعدها که بر اثر کتک کاری مختار دیوانه می‌شود و به پوچی می‌رسد و دست به خودکشی می‌زند، نماینده عرفان هذیانی فصیح می‌شود.

دکتر صادق، پسر چهارم و معقول خانواده است. او چهار ساله بود که مختار به «گل مریم» لاله‌ی لال و نیمه افلیج خود تجاوز می‌کند و از ترس پدر به سربازی می‌رود. در سربازی هم با جیران ورامینی تبانی می‌کند و شوهرش را می‌کشد و مدتی زندانی می‌شود. به خانه که برمی‌گردد، اموال پدر را تصاحب می‌کند و کم‌کم با معاملاتی که انجام می‌دهد، به ثروت کافی دست می‌یابد. او از گل مریم دختری نامشروع بنام فرشته (شاعر آینده) دارد و از جیران ورامینی، پسری بنام کامران، کامران را گل مریم بزرگ می‌کند و فرشته دختر گل مریم، سر راه گذاشته می‌شود. بعدها کامران عاشق خواهر ناتنی می‌شود. سرپرستان دختر مانع می‌شوند و کامران به صورت فرشته که نمی‌داند خواهر اوست، اسید می‌پاشد. مختار از این واقعه باخبر می‌شود ولی سرمایه او را بی‌عارت از آن کرده که واکنشی نشان دهد. او که حالا حاج مختار شده، از درخونگاه به امیرآباد رفته. کامران که فرزند خلف یعنی به همان بی‌رحمی مختار است، او را به کیفر طبیعی خود می‌رساند و موجب مرگش می‌شود. مختار هراسی است که از چشم صادق و خانواده‌اش محو شده است. سایه هراسی که سراسر داستان را فرا گرفته. داستان دارای مدخل مناسبی است. کابوسی که صادق در ابتدای داستان در خواب می‌بیند، یعنی زندگانی‌ای که مختار برای آریان‌ها ساخته، چون خواب صادق نفرت‌بار است. تلفن زنگ می‌خورد و صادق از یک کابوس می‌رهد و بیدار می‌شود. خبر مرگ مختار با مرگ کابوس او همراه می‌شود. این آغاز مناسب داستان است که روایت را تقویت می‌کند. داستان از این پس روایت عادی دارد و آخر داستان با رنگ سورئالیستی پایان می‌یابد.

فصیح که از روایت رئالیستی‌اش خرسند نمی‌شود، به یک روایت سورئال برای پایان دادن داستان پناه می‌برد تا علاوه بر افزودن جاذبه داستان، پیام عارفانه - روشنفکرانه خود را نیز عرضه کرده باشد.

شیخ رسول، عارف پیشه‌ای که قرار بود با بورس تحصیلی به خارج برود و در دفاع از خواهر کوچکش از مختار کتک خورده و دیوانه شده و بعدها خودکشی کرده، در پزشکی قانونی با صادق روبرو می‌شود. در گفتگویی که با صادق می‌کند، نوع دوستی‌های بی‌ریای صادق را نسبت به مردم کافی ندانسته و از این که مختار را دوست نداشته، او را سرزنش می‌کند. اشخاص و فضای رمان با رمان سمفونی مردگان شباهت پیدا می‌کند، اما معروفی در فرمی دیگر و صنعتی مدرن به این ماجرا رو کرده است.

همچنین از جهتی هر دو خانوادگی‌اند و این خانواده (آریان/ اورخانی) نمادی برای مصیبت‌های کشور ایران (آریان/ صورت دیگر کلمه ایران) است. همین آریان در جنگ به آخر خط می‌رسد.

فصیح در رمان زمستان ۶۲ (۱۳۶۶) روایت را به شیوه عادی پیش می‌برد و خواننده را منتظر نگاه می‌دارد ولی با پایان‌بندی مناسب و نامنتظر او را خشنود می‌کند.

فصیح روایت گر زندگی خانوادگی و اجتماعی است به همین سبب تجربه جنگی‌اش ناچیز است. او با تجربه خانوادگی و اجتماعی شهری و بالاخره نگاه روشنفکری به آثار جنگ می‌نگرد. راوی برای پیدا کردن ادریس مطرود و بازگرداندنش به خانواده، عازم جبهه (اهواز) می‌شود او دچار مصیبت اجتماعی ناشی از جنگ است. برگرداندن ادریس از جبهه به خانواده و تداعی‌های مدام گذشته در شهر، یادآور ناگواری این مصیبت است. روایت همچنین ماجراهای عشقی را رقم می‌زند. نویسنده با این کار توانسته توانایی‌های خود را عرضه کند و نیز مخاطب‌های بیشتر بیابد. با این همه، شهادت‌طلبی‌ها رنگ انسانی دارند، نه قطعاً ایدئولوژیک. راوی (جلال آریان) برای پیدا کردن ادریس با منصور فرجام (دکتر در علوم کامپیوتری که می‌خواهد مرکز کامپیوتر به راه اندازد و نیز در شرکت نفت اهواز به تدریس مشغول شود) از تهران به اهواز می‌رود. آنها نزد دکتر یارناصر، دوست آریان، سکونت می‌کنند. دکتر فرجام از طریق آریان با مریم جزایری و لاله و فرشاد آشنا می‌شود و به تدریج آریان نیز از مقصودش دور می‌شود و مقاصد و حوادث ضمنی‌ای را که تبدیل به حوادث اصلی داستان می‌شوند، دنبال می‌کند. دکتر فرجام اگرچه لاله را که فرشاد به او دل داده، دوست می‌دارد ولی مدارک خود را که ساکن و تحصیل کرده آمریکا بود، به فرشاد می‌دهد تا با لاله و مریم به خارج رود و خود به جای فرشاد به سربازی می‌رود و شهید می‌شود. جلال آریان که با دیدن جنازه دکتر فرجام مبهوت می‌شود، حرفی بر زبان نمی‌آورد. داستان از این اوج و پایان‌بندی غیرمنتظره (Surprise-ending) که هم‌پایه داستان‌های مضمون‌گرای اروپایی است - برخوردار است. رمان با لحن عاطفی و تراژیک داستان‌های جنگ به پایان می‌رسد. «امروز واقعاً احساس تنهایی می‌کنم. مثل دلکک‌های گمشده ایستاده‌ام و منتظرم ادریس صلات ظهرش را تمام کند و راه بیفتم. خوشحالم که این سفر سنگ بالاخره تمام شده، من ادریس را، یا باقیمانده ادریس را پیش پدرش برمی‌گردانم. همه چیز به هر حال، یا این ور یا آن ور، آخر تمام می‌شود. با دکتر منصور فرجام می‌آیی با ادریس آل مطرود برمی‌گردی. او حالا توی قبرستان شهیدآباد خوابیده - در گوری از عشق...» صص ۳۹۳-۴.

اسماعیل فصیح در نمادهای دشت مشوش (۱۳۶۹)، به پشت جبهه و ویرانی‌های ناشی از جنگ رو کرده است. در «ثریا در اغماء» (۱۳۷۱) جلال آریان به پاریس می‌رود و سراغ ثریا را که در اغماست، می‌گیرد. عده‌ای را در آنجا می‌بیند که از جنگ و زندگی در ایران گریخته و به آنجا پناه برده‌اند.^۱

وقایع نگاری و تاریخ

نویسندگان که در زمینه نگارش رمان وقایع نگار طبع آزموده‌اند، بیش از بدعت گذاری در نوشتار، نگران ثبت تحولات جامعه بوده؛ و به روابط اجتماعی قهرمانان خود بیش از جستجو در حالت‌های ظریف درونی اهمیت داده‌اند. آنان برای ایجاد موقعیت‌های تکان دهنده، عمدتاً به ترسیم جنبه‌هایی از واقعیت پرداخته‌اند که دارای ویژگی‌های مشخص اجتماعی یا سیاسی باشد؛ از این رو، دوره‌های زمانی خاصی را برگزیده‌اند و با ملزم کردن خود به مشاهده و توصیف زندگی بر بعد جمعی و توده‌ای آن، بر جنبه‌های استنادی اثر خود افزوده‌اند. در رمان وقایع نگار، دنیا محل مبارزه است، اما در رمان مدرن دنیا موضوعی برای کشف شدن است.

نویسنده واقع‌گرا برای برقراری رابطه‌ای جدلی با زمان و واقعیت، شخصیت را به عنوان مظهر یک دوره مجسم می‌کند. او فردی است که به درون حوادث زمانی کشیده می‌شود و سرنوشتش در پیوند با رویدادهای تعیین کننده مورد توجه قرار می‌گیرد. در رمان وقایع نگار، هماهنگی غیرمنتظره‌ای در روابط اشخاص با رویدادها برقرار نمی‌شود و روایت عملکردی مألوف دارد. یعنی نویسنده با همان امکانات رمان رئالیستی به کشف جهان می‌رود و مثلاً مثل نویسنده داستان‌های اسطوره‌ای در پی ایجاد رابطه‌ای فرازمانی با واقعیت نیست. حالت واقعی فضا و زمان همواره حفظ می‌شود، و نویسنده اغلب در بند قراردادهای محدودیت‌های شیوه‌های سنتی رمان نویسی می‌ماند. شخصیت، در فضایی سنگین از مصیبت‌های تاریخی، هیأتی تپیک می‌یابد تا همچون قهرمان «رمان رشد» در گذر از رنج‌ها دگرگون شود. زندگی او و برخوردهایش با دیگران، محملی است برای بسط اغلب دل‌بخواهی طرح زمان تا دربرگیرنده دوره زمانی مورد نظر باشد. طرح از این رو سطحی دل‌بخواهی می‌یابد که جهان رمان بافتی خطی و گسترشی بر مبنای توالی حادثه‌ها دارد و مثل رمان مدرن بافتی دورانی و گسترش حجمی نمی‌یابد.

البته رمان رئالیستی مدرن با حفظ فاصله خود با واقعیت بر جنبه استثنائی رویدادها تأکید می‌کند تا خواننده را از عادی پنداشتن آنها برحذر دارد. یعنی با تمهیدات هنری بیگانه‌ساز، توهمی داستانی از واقعیت می‌سازد و آن را چنان غریبه نشان می‌دهد

^۱ گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران داستان - تسلیمی. علی. ص ۲۰۲ - ۱۹۹